

І.Самойловича погодитися на підпорядкування у 1685–1686 рр. Київської митрополії Московському патріархату¹¹⁸. Такою виявилася ціна втручання церковної еліти у політичну боротьбу в Гетьманщині.

3. Політичні відносини та норми їх регулювання

Фундаментальні перетворення на теренах Гетьманщини у сферах політичного устрою, соціальної структури суспільства, форм власності вимагали випрацювання механізмів регулювання політичних відносин, що істотно різнилися від дореволюційних. Як раніше уже відзначалося, правові норми, що існували у Польській Короні, у своїй більшості втратили чинність. І не лише у зв'язку з тим, що формувалася нова регулятивна підсистема української політичної системи, але і тому, що змінювалися поведінкові стереотипи в середовищі козацтва й посполитих, відмирили чи набували нового змісту їхні традиційні уявлення про правові й етичні цінності, зокрема розуміння таких понять, як «право», «справедливість», «моральність», «звикле послушенство», «стародавні права і вольності» тощо¹¹⁹. У цьому відношенні показовою є відповідь священників Литовижа (Луцький повіт Волинського воєводства) слугі шляхтича: «...нехай ваш бісів пан не до польського права, але до пана Хмельницького нас позиває, бо ми се права лядзького не боїмо[ся]!»¹²⁰ Впадає у вічі той факт, що селяни хотіли лише «за назвою бути підданими»¹²¹, позбутися найменувань «хлопи», «мужики», «піддані» тощо. Не випадково виписані з козацького реєстру згідно з умовами Зборівського договору особи не приховували своїх образ щодо того, що «їх бідних людей і козаками не називали, а називали їх мужиками»¹²². Значна їх частина, «показавшись», повернула собі попередній статус. У Лівобережжі мешканці вільних військових сіл почали називати себе міщанами. Поширювалася спільна назва селян і міщан — «посполиті», водночас із ужитку випадає найменування «хлопи»¹²³. За спостереженнями сучасних вчених, «нові моральні поняття змушували поводитись відповідно до них, часто-густо вступаючи в конфлікт із загальновищаними перед 1648 р. переконаннями й прийнятим законодавством. Тому населенню країни доводилося визнавати загальнообов'язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для існування суспільства (підтримуючи її примусом), другу — скасовувати, а третю — подавати на індивідуальний розгляд»¹²⁴.

Реалії революційних змін у суспільстві, за умов відсутності нового кодифікованого права, спонукали владу визнати козацьке звичаєве право і судочинство чинними на теренах всієї Гетьманщини, а не лише у Запорозжжі й традиційному козацькому регіоні. Вироблене умовами повсякденного життя на міцній підвалині природних потреб козаків і переселенців-колоністів, не обмежуваних середньовічними правовими нормами¹²⁵, воно перетворилося на основного регулятора поземельних

відносин, соціально-правового статусу селянства й козацтва, їхніх стосунків, а також у головну перешкоду феодалізації козацької старшини й заможного козацтва. Так, саме звичаєве право легітимізувало масштабний процес перерозподілу землі магнатів, шляхти, католицької церкви й польської Корони (королівщини) на користь селян, козаків і міщан, що відбувся у формі «займанщини». Зокрема, у розмові з російськими послами (кінець 1662 – початок 1663 рр.) І. Брюховецький наголошував на тому, що «хто де займе порожнє місце землі і лугів, і лісу й огородить його чи окопає й поселиться зі своєю сім'єю», то може вільно проживати тут й володіти нею¹²⁶. Юридично право «займанщини», як і багато інших звичаєвих правових норм, було закріплене у збірнику законів українського права першої половини XVIII ст. «Права, за якими судитися малоросійський народ»¹²⁷.

Оскільки молода політична еліта Гетьманщини була зорієнтована на правове врегулювання відносин у новому суспільстві, що формувалося, то цілком зрозуміло, що вона не могла обмежитися лише сферою звичаєвого права. Виробляючи нові нормативи суспільної поведінки, вона спиралася значною мірою і на традиційні збірки права Литви і Польщі, що не втратили своєї чинності на теренах козацької України¹²⁸. З них були почерпнуті й використовувалися політико-правові норми про недоторканість від арешту, ув'язнення й неможливість позбавлення майна без вироку, орієнтація на аргументованість звинувачення; такі принципи судочинства як змагальність сторін, гласність і відкритість судових засідань, колегіальність під час вирішення судових справ тощо¹²⁹.

У процесі формування української політичної системи відбулася істотна зміна суб'єктів політичних відносин. Основними з них стали держава з її структурними елементами й органи місцевого самоврядування. На відміну від поліетнічної Речі Посполитої, український етнос, який становив абсолютну більшість населення козацької держави (поляки, євреї, татари, молдавани й інші етнічні групи відзначалися нечисленністю), з об'єкта політичних відносин перетворився на їхнього суб'єкта. Зміни відбулися зі шляхетським станом, що втратив як монополію на владу у суспільстві, так і роль політичної нації. Переважна більшість шляхти змушена була залишити терени новоствореної держави (чимало шляхтичів також полягло у вирі боротьби), а відтак зі стану вона перетворилася на соціальну групу, що суттєво послабило її політичну вагу й звузило сфери впливу на зміст і характер політичних відносин у суспільстві. Припинилася діяльність католицької, греко-католицької й іудейської церков як функціональних суб'єктів політичного життя, а їхнє духовенство (за винятком незначної кількості католицького) або загинуло, або опинилося за межами Гетьманщини. Разом із тим, як зазначалося, докорінно змінився статус православної церкви. Вона залишилася єдиною в козацькій Україні релігійною організацією й активно включилася у політичне життя.

У функціонуванні соціальної основи чинної політичної системи провідна роль належала козацтву. Перебравши на себе роль репрезентанта української політичної нації, воно очолило процес розбудови Української держави й отримало в ній привілейоване становище, перетворившись на соціальну еліту нового суспільства. Помітної трансформації зазнали традиційні козацькі «права і вольності», які, легітимізувавшись приходом козацтва до влади, почали наповнюватися новим змістом, що відбилось не лише у відповідних ухвалях, заявах й тлумаченнях гетьманів і старшин, укладених договорах з іншими державами, але й в уявленнях «про їх можливий ідеальний стан за умови максимальної політичної суб'єктності». З часом вони поступово переросли у «малоросійські права і вольності»¹³⁰. Хоча формування козацького стану в основних рисах завершилося на 1648 р., влиття до його лав у роки революції сотень тисяч посполитих і розпад козацької України на окремі державні утворення гальмували процес його внутрішньої консолідації, а відтак між окремими групами продовжували існувати певні суперечності.

Зросла роль як суб'єкта політичного життя стану міщан. Щоправда, попри те, що власне саме мешканці міст «започаткували руське культурне й національне відродження і першими сформували концепцію Русі як культурно-релігійно-історичної спільноти, вони не мали ані достатнього багатства, ані збройної сили, ані єдності, щоб репрезентувати руську націю»¹³¹. Інше питання, що міщани брали активну участь у національно-визвольній і соціальній боротьбі (особливо у кінці 1640-х — першій половині 1660-х років) і в обстоюванні власних станових інтересів.

Докорінно змінився статус селянства, яке з об'єкта політичних відносин у Речі Посполитій перетворилося на їхнього суб'єкта у Гетьманщині. Здобуваючи особисту волю, права власності на землю й вступу до козацького стану, воно своїми діями помітно впливало не тільки на політику уряду, але і в цілому на політичний розвиток держави, особливо в 1648—1665 рр.

Дієвим суб'єктом політичних відносин стала політична еліта, котра, однак, переживаючи процес свого становлення, не зуміла консолідуватися, що поклиало до життя проблему єдності козацької України. На суб'єкт політики перетворилися й обездолені, розорені війною, частково чи повністю злюмпенізовані маси козаків і посполитих, з настроями і діями яких мусив рахуватися уряд.

У жодному разі не можна ігнорувати значимості такого суб'єкта політичних відносин, як окремий індивід. Зрозуміло, що кожен з них належав до певної соціальної спільноти, і власне від політичної поведінки кожного з них залежала політична активність чи пасивність самої спільноти. На відміну від попереднього часу, в роки революції політична суб'єктність кожної особистості як на соціальному, так і на інституціональному й персоніфікованому рівнях проявлялася незрів-

нянно виразніше. Уперше у Центрально-Східній Європі особа селянина вийшла зі сфери паройкіальної (обмеженої інтересами власної домівки й найближчого оточення) політичної суб'єктності. Вперше її політична поведінка із закритого (бездіяльного, іммобільного) типу змінилася на відкритий (дієвий). У ще більшій мірі це стосується особи міщанина й особливо козака.

Важливим для розуміння механізмів функціонування комунікативної підсистеми є з'ясування відносин між соціальними спільнотами, що складають соціальну основу будь-якої політичної системи. У Гетьманщині сформувалася відмінна від наявної в Речі Посполитій соціальна основа політичної системи. Так, після трагічних подій міжетнічного конфлікту 1648 р., під час якого мали місце прояви елементів етнічних чисток (постраждали десятки тисяч євреїв і поляків), в утвореній Українській державі міжетнічні відносини (між українцями, з одного боку, поляками і євреями — з другого) поволі втрачають гостроту протистояння й набувають характеру мирного співіснування. З'явилася нова тенденція у розвитку українського народу. Розділений між двома соціокультурними системами, він на річпосполитських теренах втрачає власну політичну еліту (шляхту) як носія руської політичної культури й переживає період національного занепаду. Водночас в Гетьманщині спостерігаються бурхливі процеси усвідомлення населенням своєї національної ідентичності. Козацтво як репрезентант політичної нації впродовж 1650–1670-х років неодноразово робило спроби об'єднати народ у межах єдиної держави, проте всі вони виявилися невдалими¹³².

Зазнали змін роль і місце шляхти. Якщо у соціальній основі польської політичної системи вона посідала домінантне становище, то в українській, по-перше, втратила статус соціального стану, перетворившись на суспільну групу, а по-друге, спромоглася лише зберегти, і то переважно формально, свої привілеї, позбувшись політичної влади. Внаслідок потужного спротиву поспільства й козацтва, всі її зусилля, незважаючи на підтримку з боку окремих гетьманських урядів (частково Б.Хмельницького, І.Виговського й особливо П.Тетері), відновити дореволюційну модель соціально-економічних відносин зазнали краху. Як підкреслював влітку 1664 р. П.Тетеря, «Україна ще не палала таким страхітливим бунтом як тепер», і посполиті, незважаючи на власну погібель, продовжують боротися, «аби не мати панів», вони не хочуть, щоб пани утримували їх «під своєю владою» й користувалися «їхньою працею»¹³³.

Ще один важливий момент: шляхта могла залишитися у домівках, користуватися земельними наділами (включаючи маєтки з підданими) з дозволу влади, вступати до лав війська й обіймати у ньому старшинські посади тільки за умови вірної служби Війську Запорозькому, тобто Українській державі¹³⁴. Вона мусила відмовитися від претензій на провідну політичну роль у суспільстві й державі, визнавши її за козацтвом. Як

справедливо підмітив у свій час Ф.Шевченко, «шляхта на Україні, перебуваючи у Війську Запорозькому, переходила на платформу козацької старшини...»¹³⁵. Щоправда, займаючи впливове становище серед старшин, вона виношувала наміри домогтися легітимації свого привілейованого статусу в козацькій спільноті. Перша така спроба датується 1654 р., коли у січні під час переговорів з російським посольством В.Бутурліна група старшин-шляхтичів таємно від гетьмана порушила питання, щоб «шляхта була поміж козаків знатною, і судилася б за своїм правом, і маєткам бути б за ними по-давньому. І приносили на письмі імена свої, воеводства й уряди собі розписали». Одержавши відмову, вони просили не повідомляти Б.Хмельницькому про своє клопотання, пояснюючи це тим, що «ми де так писали за своєю думкою»¹³⁶. І хоча договір 1654 р. з Росією підтверджував права і вольності шляхти, вона починає поповнювати прошарок так званих знатних військових товаришів, що інтенсивно формувалася у 1650–1670-х роках¹³⁷.

Очоливши національно-визвольну боротьбу, яка ліквідувала панування шляхти, козацтво не посіло її місця у суспільстві. Відіграючи у ньому провідну роль як правлячий стан, воно продовжувало залишатися станом дрібних землевласників-вояків, відкритим для поповнення з боку інших станів і груп (за умови виконання власним коштом військової повинності на користь Війська Запорозького), насамперед селян і міщан. Таким чином забезпечувалося функціонування витвореної замість горизонтального (латерального) типу соціальної мобільності, що існував до 1648 р. і передбачав наявність офіційних бар'єрів для переміщення вгору щаблями соціальної ієрархії, вертикального (до речі, це був єдиний випадок в Центральній-Східній і Східній Європі), що відкривало шлях соціальній циркуляції (наприклад, вихідці з поспільства ставали не тільки козаками, але й старшинами). Реальна можливість «показачення», з одного боку, посполитих, як з другого — «опосполічення» козаків (через озлидніння частина тих, хто був не в змозі надалі виконувати своїм коштом військову повинність, добровільно переходила у стан міщан¹³⁸), запобігала виникненню гострих соціальних суперечностей і відкритих конфліктів між основними станами українського суспільства.

Величезні втрати у безкінечних воєнних діях і постійне поповнення козацьких лав поспільством стали відчутним гальмом процесу консолідації козацтва як стану. Продовжували також існувати розбіжності, що переростали у протиріччя й політичну боротьбу, між запорожцями й городовими козаками, мали місце, хоч і не такі гострі, як у 1620–1630-х роках, суперечності й конфлікти між реєстровим і нереєстровим козацтвом, між спадкоємними козаками та прошарком знатного військового товариства і показаченими вчорашніми селянами й міщанами. Часто непримиренного характеру набирало протистояння тих чи інших угруповань старшини зі значною частиною козацтва, що породжувало політичні конфлікти, які переростали у кровопролитну боротьбу (грома-

дяньська війна 1658–1663 рр., міжусобиця у Правобережній Гетьманщині 1668–1669 рр.). З кінця 1650-х років почав визрівати міжрегіональний конфлікт між правобережним і лівобережним козацтвом.

Проте розбіжності в середині козацького стану відходили на другий план, коли йшлося про захист прав і свобод Війська Запорозького. Спираючись на норми звичаєвого права, козацтво рішуче протистояло поновленню великого панського землеволодіння, особливо перетворенню старшин у володарів маєтків з підданими. Це підтверджується численними джерелами. Зокрема, влітку 1657 р. переяславський полковник П.Тетеря у розмові з російськими урядовцями заявив, що «у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна», і коли козаки дізнаються, що він та родина Виговських отримали від царя маєтки, то «їх усіх тоді повбивають»¹³⁹. У травні 1659 р. козаки й старшини дуже обурилися тим фактом, що під час ратифікації Гадяцького договору «їхні побратими над заслуги свої одні nobілітовані (себто отримали шляхетство. — *Авт.*), другі обтяжені подарунками, треті маєтки і володіння вічним правом підіставали»¹⁴⁰. За свідченням одного із сучасників подій, вони заявляли обласканим польською владою товаришам: «...я в тебе за хлопа не буду, всі ми є рівними, жоден з нас пана мати не хоче і працювати на нього не буде»¹⁴¹. Пізніше кошовий гетьман І.Брюховецький наголошував на тому, що у Війську Запорозькому на освоєваних землях «селян... нікому не вільно тримати». Адже раніше ніколи так не було, щоб гетьман, полковники, сотники й інші старшини міщанами і селянами «у містах і селах володіли без королівських привілеїв»¹⁴². Ситуація істотно змінилася в 1670-х роках, коли у Лівобережній Гетьманщині (особливо у її північно-східному регіоні) окреслився процес феодалізації соціально-економічних відносин, що супроводжувався перетворенням старшин у землевласників, котрі намагалися обернути збіднілих козаків у своїх підданих¹⁴³.

Взявши масову участь у революційних подіях, селянство рішуче виступало проти панування шляхетського стану, підданства й повинностей, за особисту свободу й право вільно користуватися результатами важкої праці. Існують сотні свідчень джерел, що селяни «не хотіли бути підданими панів», а палко бажали, аби «не було жодного шляхтича», «стати вільними». Їхня боротьба за волю й право власності на землю й сільськогосподарські угіддя впродовж літа 1648 — першої половини 1652 рр., на відміну від інших селянських воєн у Європі, завершилася на теренах Гетьманщини перемогою. Адже вони домоглися ліквідації фільварково-панщинної моделі господарювання й утвердження індивідуальних селянських й козацьких господарств, що ґрунтувалися на праці вільної особи на вільній землі. «Поборів, подимних і такого роду податків і не згадуй! — зазначав у кінці 1660-х років анонімний автор одного з трактатів. — А якщо й випадє податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільш — два [податки] на тих, котрі

не ходять на війну, через нездатність або, наприклад, на ремісників чи торгових людей, і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягара на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком»¹⁴⁴. Володіючи правом власності на землю й вступу до козацького стану, селяни рішуче протидіяли намірам шляхти, вищого православного духовенства й частини старшини поновити попередні соціально-економічні відносини. І якщо у Лівобережній Гетьманщині з початку 1670-х років вони почали поволі втрачати свої завоювання, то у Правобережній цей процес загальмувався ще на деякий час.

Відносини селян з міщанами й козаками, попри певні конфлікти з козацькою старшиною, склалися, згідно з сучасними політологічними уявленнями, у формі соціального партнерства. Останнє проявлялося на-самперед у спільних діях, спрямованих на захист витвореної держави, проти відродження дореволюційної системи соціально-економічних відносин, феодалізації старшини, за збереження отриманого у ході революції нового соціального статусу. Не випадково значна частина селян почала називати себе міщанами, статус яких традиційно вважався вищим, а більшість з них покозачувалася. Вважаючи себе вільними людьми, що відповідало реальному стану справ, вони прагнули набути омріяного козацького статусу, аби користуватися його правами й вольностями, але при цьому не завжди хотіли (особливо з 1660-х років) виконувати постійну військову повинність на користь Війська Запорозького. Як повідомляли на початку 1663 р. старшини російському послу, селяни «називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государевого скарбу також не виплачують»¹⁴⁵. Саме у цьому й полягала соціальна сутність покозачення. При цьому твердження окремих дослідників, що покозачені селяни залишали працю на землі¹⁴⁶, є необґрунтованими.

Аналіз джерел не підтверджує висловленої в історіографії думки, що покозачене посіпільство становило собою деструктивний «декласований елемент», який був «гальмом» у розбудові держави¹⁴⁷. Не варто плутати покозачених селян і міщан зі справді «декласованими» масами розорених воєнними діями і «вичавлених» різними обставинами зі звичного ритму життя й трудової діяльності осіб (часто безсімейних) різного соціального походження: селян, міщан, козаків тощо, котрі лише зазіхали «на чуже добро»¹⁴⁸. З часом вони перетворилися на досить-таки активний деструктивний суб'єкт політичних відносин, який вдало використовувався у політичній боротьбі старшинськими угрупованнями. Першим на цей шлях став полтавський полковник М.Пушкар, котрий у 1658 р., за даними літописця С.Величка, «зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини,

коси та киї, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця»¹⁴⁹.

Унаслідок масового від'їзду інонаціональних й покатоличених горо-
дян, котрі належали до привілейованої групи населення, в містах було
ліквідовано ґрунт для національно-релігійних суперечностей й конфлік-
тів. Однак продовжувала існувати певна соціальна напруга у взаєминах
між козацькими й міщанськими громадами або їхніми представниками,
яка, однак, не переростала у відкрите протистояння між ними. Міщани
й козаки разом боролися проти загрози поновлення польського пану-
вання чи встановлення російського, перетворення міст у приватні во-
лодіння шляхти й старшин, обмеження їхніх станових прав і свобод.
Інакше складалися стосунки зі старшиною, яка втручалася у міське са-
моврядування, зазіхала на міські земельні володіння тощо і тим самим
провокувала конфліктні ситуації.

Зросла суспільна вага православного духовенства, права, свободи
і привілеї якого розширювалися й послідовно обстоювалися гетьман-
ською владою, а особлива роль у житті тогочасного суспільства забез-
печувала визнання легітимності його привілейованого статусу з боку
усіх станів і соціальних груп. У нижчого духовенства, яке брало активну
участь у революційних подіях, а за своїм способом життя і матеріальни-
ми статками мало чим різнилося від козаків і рядового поспільства, не
існувало з ними конфронтації, хоча, зрозуміло, окремі випадки зіткнень
їхніх інтересів мали місце. Водночас не тільки збереження, але й поміт-
не зростання маєтностей монастирів і вищого кліру, в яких використо-
вувалась праця залежних селян і міщан, породжували з боку останніх
різні форми соціального спротиву, зламати який часто вдавалося лише
завдяки активному втручання з боку центральної влади, насамперед в
особі гетьманів¹⁵⁰.

Становлення нової соціальної основи політичної системи прохо-
дило одночасно із формуванням якісно відмінної від існуючої у Речі
Посполитій моделі політичних відносин державної влади із соціальними
спільнотами. Із самого початку революції очолюваний Б.Хмельницьким
уряд намагався запобігти етнічним чисткам й масовому винищенню
іновірців. Гетьман рішуче засудив учинені влітку 1648 р. підрозділами
М.Кривоноса погроми, стративши при цьому деяких його старшин¹⁵¹.
У листі до польських комісарів від 19 серпня 1648 р. Б.Хмельницький
підкреслював: «...хоч ми й нижчі з народження (йшлося про порівнян-
ня з князем І.Вишневецьким. — *Авт.*), але про господа Бога краще
пам'ятаємо, бо жоден з панів поляків, хто потрапив до наших геть-
манських рук, не замордований, і всі живі, як старі, так і молоді, і ті,
кого я тепер у полках застав...»¹⁵². Виданий ним 2 серпня 1650 р. наказ
білоцерківському полковнику застерігав старшин і козаків не вчиняти
шкоди «ляхам, які знаходяться тепер у наших краях». Відомі також геть-
манські універсали 1651–1652 рр. до польського поспільства й поляків,

«співчуваючим русинам», із засвідченням доброзичливого ставлення до них¹⁵³.

Виявлені нами джерела не фіксують антипольського спрямування внутрішньої політики і в наступників Б.Хмельницького. Щодо євреїв, то за умовами Зборівського договору їм заборонялося проживати на землях козацької України. Пізніше таких обмежень не існувало. Тому, хоч і у невеликій кількості, поляки та євреї продовжували мешкати у ряді місцевостей (переважно українського Правобережжя). Так, інвентар Білоцерківського староства 1652 р. зафіксував господарювання Яська Ляха у с. Острейки та Юзефа Ляха в Ольшанці¹⁵⁴. У м. Барі, що через своє прикордонне розташування знаходилося і в складі Гетьманщини, і в складі Польщі, у 1667 р. мешкало 30 євреїв¹⁵⁵. Маємо цінне свідчення німецького дворянина Ульріха фон Вердума, котрий у складі польського війська восени 1671 р. перебував у козацькій Україні, що у місті сусідували українці, поляки та євреї, а в Шаргороді «поміж козаками живуть різні євреї, а також римо-католики»¹⁵⁶.

Неоднозначною була політика центральної влади щодо релігійних спільнот. Всебічно підтримувалася православна (де-факто православ'я у козацькій Україні відіграло роль державної релігії) церква, причому всі гетьмани вважали своїм обов'язком послідовно обстоювати інтереси і православного населення, котре залишалося за межами держави, у складі Польщі й Литви. Не підтримувалося, хоча й не заборонялося функціонування у Гетьманщині католицької спільноти. Б.Хмельницький був переконаний, що «є один Бог і одна християнська віра», і дотримувався принципу: «хто і як хоче, хай вірить»¹⁵⁷. Подібні погляди поділяли й інші гетьмани. Ними допускалися діяльність і католицьких чернечих орденів, за винятком єзуїтського. Так, У.Вердум помітив у ряді міст і містечок співіснування церков і костьолів (Бар, Шаргород, Керниця, Іллінці), зокрема, у Барі діяли 3 костьоли, 2 церкви й синагога, а в Шаргороді — костьол з францисканським монастирем, у якому був один чернець¹⁵⁸. Хоча Б.Хмельницький, І.Виговський та П.Тетеря за певних обставин допускали можливість існування греко-католицької спільноти¹⁵⁹, фактично її не було, як і іудейської.

З початку революції (до середини серпня 1648 р.) Б.Хмельницький покладав певні надії на можливість залучення на сторону Війська Запорозького не лише шляхти, але й магнатів, а відтак гарантував недоторканість їхнього майна і маєтків. Переконавшись у марності своїх сподівань, гетьман змінив політичну тактику: під захист бралися лише ті із них, котрі приєднувалися до повстанців. Після укладення Замостянського перемир'я (21 листопада 1648 р.) він дозволив шляхті «як релігії польської, так і грецької» повернутися до «дідичних маєтностей» за умови визнання чинності української влади¹⁶⁰. Під час лютневих переговорів 1649 р. з посольством А.Кисіля Б.Хмельницький підкреслював: а захоче «хліба котрий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послухний

будет...»¹⁶¹. Проте внаслідок масового спротиву поспільства гетьман відмовився від реалізації проголошеного курсу. Відповідно до умов Переяславського перемир'я (кінець лютого 1649 р.), до початку роботи нової комісії (23 травня) шляхті заборонялося повертатися до своїх володінь. Змушений виконувати умови Зборівського і Білоцерківського договорів, Б.Хмельницький сприяв відновленню статусу шляхти, вимагаючи при цьому «скромного поведження» з підданими й зберігаючи у суспільстві політичне домінування козацтва. Спроби повернення до дореволюційної моделі відносин в соціальній основі чинної політичної системи зазнають повного краху не лише через масове повстання населення козацької України у червні 1652 р., а й не меншою мірою через небажання молодшої української еліти віддавати владні повноваження шляхті й усвідомлення нею необхідності визнання основних соціально-економічних результатів Селянської війни¹⁶².

Хоч уряд Б.Хмельницького вважав законними соціальні права і привілеї шляхти (володіти маєтками з підданими, мати власні станові земські й гродські суди та ін.), що знайшло підтвердження в умовах договору 1654 р.¹⁶³, він вкрай неохоче йшов на надання їй земельних володінь й намагався уникати втручання у стосунки з підданими, котрі відмовлялися виконувати «звичке послушенство». Через свою нечисленність (присягнуло взимку 1654 р. цареві всього 188 осіб)¹⁶⁴, втрату владних важелів й необхідність пристосовуватися до нової державної структури (обіймання тієї чи іншої посади передбачало перехід на козацьку політично-ідеологічну платформу) шляхта позбавлялася ролі політичного лідера суспільства. Як зазначалося, уряди І.Виговського та П.Тетері зробили спроби за допомогою Польщі поновити дореволюційне правове становище шляхти, проте вони виявилися зірваними потужним спротивом козацтва й поспільства. А відтак до кінця революції шляхта продовжувала залишатися лише привілейованою соціальною групою — складовою еліти Гетьманщини.

Незрівнянно більше уваги приділялося урядом козацтву. З самого початку розбудови Української держави її центральні і місцеві органи влади формувалися власне з його представників. Тому не випадково уряди всіх гетьманів (за певним винятком І.Виговського й П.Тетері) дбали передусім про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ними стояло кілька складних проблем, які виникли в ході революції і вимагали свого розв'язання. Насамперед це правове розмежування з масами покочащеного поспільства. Першу спробу у цьому напрямі влітку 1650 р. зробив Б.Хмельницький, намагаючись обмежити склад козацтва 40 тис. реєстровиків. «Кожний нехай із свого ся тішить, — підкреслював він 10 серпня у наказі ніжинському полковнику П.Шумейку, — козак нехай свого глядить і своїх волностей постерегаєт, а до тих, котори не суть приняти до реєстру нашого, аби дали покой...»¹⁶⁵. Однак опір нереєстро-

вих козаків, покозачених селян і міщан, постійна загроза продовження воєнних дій спонукали українського володаря відмовитися від свого наміру. Наступні гетьмани також виношували плани відокремити козацтво від покозачених мас. Проте здійснити це їм не вдалося, і воно продовжувало залишатися відкритим для інших станів і груп суспільства.

По-друге, не простою виявилася проблема внутрішньої консолідації козацького стану. Найуспішніше у цьому напрямі діяв Б.Хмельницький, котрий, з одного боку, запобігав загостренню суперечностей, а з іншого – ефективно протидівав спробам окремих груп козацтва, зокрема запорожців й голоти, домогтися реалізації своїх намірів шляхом внутрішньостанової боротьби. Ситуація докорінно змінилася після його смерті, коли внаслідок помилок І.Виговського спалахнув збройний конфлікт між городовими козаками і запорожцями й окреслилося регіональне протистояння правобережного й лівобережного козацтва, що під впливом геополітичного фактору стало однією з найважливіших причин розпаду козацької України на три державні утворення, а в кінцевому рахунку і поразки революції.

По-третє, це проблема єдності козацької старшини, зберегти яку спромігся лише уряд Б.Хмельницького. Попри зусилля його наступників, особливо П.Дорошенка, так і не вдалося згуртувати старшин навколо стрижневої програми – реалізації державної ідеї. Різні соціальні й зовнішньополітичні орієнтації, перевага регіональних, групових й вузькогосподарських інтересів втягували їх у братовбивчий вир міжусобиць, що стали першим цвяхом у домовину самостійності й цілісності козацької України.

По-четверте, феодалізація старшини і заможного козацтва, що започаткувалася в останні роки гетьманату Б.Хмельницького й помітно посилилася за сприяння уряду Лівобережної Гетьманщини з початку 70-х років XVII ст. Цей процес відбувався шляхом перетворення козацької старшини на землевласників, котрі набували земельні володіння або у формі тимчасової власності «на ранг», як винагороди від гетьмана й царя за службу у Війську Запорозькому, або приватної власності («зуполне», «на wsparтя дому», «на podporу дому»), придбаної за допомогою купівлі. До останньої належали й маєтки, надані польською Коронаю¹⁶⁶. Тим самим козацький стан, з одного боку, роз'їдався з середини через те, що дана група козацької верхівки, пориваючи з традиційними козацькими політичними цінностями, зближалася з шляхтою, а з іншого, створювалися сприятливі умови для наростання суперечностей в середині козацької спільноти, що породжувало гострі соціальні конфлікти. Недостатнє усвідомлення урядом цих небезпек послаблювало консолідацію козацтва, таку необхідну в умовах боротьби за збереження держави.

Намагаючись опертися на підтримку православного духовенства, Б.Хмельницький відразу ж повів політику на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й ко-

зацтву втручатися «в справи духовніє церковніє священническіє» чи ображати «священников духовних отцов своїх». «...Я владою гетьманства мого, а іменем всего войска, — підкреслював гетьман в універсалі від 5 березня 1649 р. миргородському і прилуцькому полковникам, — таковим смілом за оскарженем ся і доводом слухним не тилко о бите, але і о наймнішю словню в непристойном поступку зневагу на духовних богомолцов наших розказую такових на горле карати і до мене такові справи не доносячи...»¹⁶⁷. Він же щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати «звикле послушество». Таку ж політику проводили й інші гетьмани.

Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Проте лише Б.Хмельницькому й П.Дорошенку вдалося спрямувати цю діяльність у конструктивне русло. Як зазначалося, перший з них зумів переконати С.Косова відмовитися від втручання у функціонування полково-сотенних органів влади й проведення самостійної політики щодо Речі Посполитої й Російської держави, а другий знайшов повне порозуміння з Й.Тукальським щодо перспектив розвитку козацької України. В інших випадках відносини між урядом і вищим духовенством склалися досить не однозначно, що негативно позначилося на функціонуванні політичної еліти.

Не простими були стосунки центральної і місцевої влади з міщанами. Попри те, що гетьмани (за винятком І.Брюховецького, який зробив невдалу спробу позбавити міста самоврядування, аби підпорядкувати їхніх жителів своїй юрисдикції), починаючи від Б.Хмельницького, дотримувалися політики збереження магдебурзького права, підтримували міське самоврядування й залучали час від часу війтів і бурмистрів до роботи старшинських рад, на місцях спостерігалася тенденція, що засвідчувала прагнення полково-сотенної влади поставити у залежність від себе жителів магдебурзьких і ратушних міст, обкладати їх податками, змушувати виконувати різні повинності тощо. Навіть у період гетьманату Б.Хмельницького великі міста (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), які традиційно володіли магдебурзьким правом, не вірили у можливість гарантій щодо недоторканості їх привілеїв українською владою. Не випадково вони зверталися у 1654–1655 рр. безпосередньо до царя з проханнями підтвердити чинність магдебургії з тим, щоб відповідними грамотами «захищатися» і не мати над собою «більше панів». У наступні роки подібні клопотання перед російською стороною порушувалися й громадами інших міст (переважно Лівобережжя). Однак наміри російської адміністрації поширити у 1666–1668 рр. компетенцію воеводського правління на міське населення (окрім козацтва) Лівобережної Гетьманщини, яке мало виплачувати податки до царської скарбниці, були зірвані¹⁶⁸.

У системі відносин державної влади із соціальними спільнотами

важливе місце посідала політика уряду щодо селянства. На перших порах (червень — липень 1648 р.) Б.Хмельницький намагався безуспішно взяти під контроль розгортання соціальної боротьби селян, вважаючи за можливе збереження наявної моделі відносин між ними і шляхтою. Так, в охоронному універсалі Меджибожу він наказував, аби «всі роботизни, інтрати, оренди і всі прибутки і послушенства піддані віддавали, відповідно старого порядку і наказів тамтешнього старости»¹⁶⁹. Проте логіка подій війни переконала його, що шляхта беззастережно підтримує польський режим. Це обумовило той факт, що гетьман не лише відмовився від наміру вгамовувати селянський рух, а й почав сприяти його розгортанню.

Враховуючи потужний спротив поспільства відродженню дореволюційних порядків, Б.Хмельницький визнав козацькі права за покозаченими селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Зокрема, з волинського «хлопства, котре перед цим ніколи не бувало у козацтві», був сформований полк І.Донця¹⁷⁰. Його керівництво у листі до князя С.Корецького (січень 1649 р.) засвідчувало, що «гетьман кожного з нас за рівного собі має і не відокремлює нас від давніх реєстрових [козаків]...»¹⁷¹. Під час переговорів у Переяславі гетьман вперше офіційно заявив польській стороні, що не «відступиться від черні», бо «то права рука наша, котрі не витерпівши хлопства, пішли в козаки»¹⁷². Разом із тим, обстоюючи інтереси православних монастирів, він заборонив записувати у козаки їхніх підданих і зобов'язував останніх виконувати «повинност і роботи вшелякіє»¹⁷³.

Умови Зборівського договору змушували уряд маневрувати з тим, щоб пом'якшити гостроту соціальних суперечностей між поспільством, з одного боку, та шляхтою, котра поверталася до маєтків, з іншого. Березнева 1650 р. Київська старшинська рада прийняла ухвали, аби остання «якнайскромніше поводитася з підданими» й тимчасово задовольнилася надходженнями прибутків лише з шинків і млинів¹⁷⁴. Видаючи панам охоронні універсали, що передбачали підданство селян, гетьманська влада, по-перше, не брала на себе зобов'язань гаранта виконання ними повинностей і сплати податків; по-друге, уникала вживати репресивні заходи проти бунтівників. За умов масового спротиву поспільства і явного небажання Б.Хмельницького йти на відкритий конфлікт з ним, шляхта не спромоглася відновити дореволюційну модель соціально-економічних відносин. А після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) гетьман де-факто визнав основні завоювання селян: особисту свободу, право власності на землю й вступу до козацького стану¹⁷⁵.

До останніх днів життя він не втручався у селянське господарювання, займанщину, функціонування вільних військових сіл, що виникли у козацькій Україні. Вважаючи селянство потенційно «підданським» станом, уряд Б.Хмельницького так і не провів правового розмежування між селянами і козаками й у край неохоче надавав володіння шляхті, котра

служила у Війську Запорозькому, й старшині. Припускаємо, що у 1657 р. тільки 2-3% селян Гетьманщини перебувало в особистій залежності від світських і церковно-монастирських землевласників. Решта у певній мірі користувалася здобутками Селянської війни й не переобтяжувалася податками з боку держави, у тому числі й на платню козакам, що передбачалася договором 1654 р. На переконання П.Тетері, для цього було б цілком достатньо збирати з кожного двору по 1-2 злотих¹⁷⁶.

Відсутність у Війську Запорозькому механізмів щодо легітимного врегулювання соціального статусу селянства, що перестав відповідати чинному законодавству (зокрема, Литовським статутам), залишала правові підстави для відродження традиційної для попереднього часу соціальної структури, що викликало потужний соціальний спротив. Зокрема, спроби реалізації тих статей Гадяцького та Чуднівського договорів, що утверджували шляху в своїх дореволюційних правах, ставили під удар авторитет гетьманської влади І.Виговського і Ю.Хмельницького. Останній, аби запобігти спалаху масового селянського повстання, в кінці 1661 р. розпорядився усунути з маєтків державців, старост і підстарост, однак у квітні наступного року під тиском Варшави знову погодився на їх повернення¹⁷⁷.

Розпад козацької України 1663 р. на дві Гетьманщини зумовив певні відмінності у політичних відносинах влади з селянством в кожній із них. У Лівобережжі, попри те, що окремі старшини, шляхтичі й монастирі набували маєтності, уряд не вживав заходів, спрямованих на позбавлення селян попередніх завоювань (зроблений під тиском Москви перепис 1666 р., що встановлював норми оподаткування, став однією з причин нової хвилі покаяння, заворушень і повстань поспільства, які у кінцевому рахунку нівелювали його наслідки). Хоча і відбувалося певне обмеження прав окремих груп, зростання податків, відродження особистої залежності (приватні, монастирські й рангові селяни), все ж до кінця революції переважна більшість селянства користувалася здобутими свободами¹⁷⁸.

Трохи інакше ці відносини склалися у Правобережжі. Курс П.Тетері на відновлення шляхетського землеволодіння й підданства селян панам викликав тут у 1664–1665 рр. масове повстання, яке коштувало йому гетьманства. Враховуючи непримиренність позицій поспільства, новий гетьман П.Дорошенко, всупереч статтям Підгаєцьких пактів (осінь 1667 р.), відмовився впускати до володінь шляхту й урядників під тим приводом, що вже понад 20 років козаки «без ділчих панів, старост і урядників жили і в жодному випадку не можуть бути у підданстві й послушенстві панів»¹⁷⁹. Король М.Вишневецький влітку 1671 р. обурювався тим фактом, що П.Дорошенко «не хоче, аби пани свої власні володіння, свої ділчні маєтки в Україні відібрали й тримали...»¹⁸⁰. Анонімний автор трактату «Думка певної особи» (бл. 1668 р.), описуючи становище селян Правобережної Гетьманщини, підкреслював, що «там

жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає і так кажуть: «Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів». Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини...»¹⁸¹. Проте у результаті воєнних дій першої половини – середини 1670-х років, що вщент зруйнували Правобережну Гетьманщину¹⁸², чисельність місцевого селянства зменшилася майже у 20 разів у порівнянні з 1648 р., і воно перетворилося на невелику соціальну групу.

Помітний вплив, незважаючи на своє вторинне після відносин між соціальними спільнотами значення, на становлення й розвиток української політичної системи справляли відносини між політичними інститутами. Перетворення унітарної держави у поліцентричне об'єднання Правобережної й Лівобережної Гетьманщин та Запорозжя породило гостру проблему взаємин між ними. Попри те, що їх політичні еліти усвідомлювали згубність розколу й прагнули домогтися возз'єднання у межах єдиної держави (аби переконатися у цьому, варто ознайомитися хоча б зі змістом «війни звернень» гетьманів і старшин Лівобережжя й Правобережжя упродовж осені 1663 – весни 1664 рр., проінятих благородною ідеєю єдності населення козацької України: це один «християнський малоросійський народ», «єдинокровні брати», котрі мають спільну Вітчизну «матір нашу» тощо¹⁸³), регіональні інтереси, помножені на амбіції політиків, розпалювані зовні, виявилися сильнішими за загальнонаціональні пріоритети політичного розвитку. Возз'єднання Гетьманщин 1668 р. і 1674 р. залишалося формальним, оскільки обидва державні утворення продовжували жити власним політичним життям й не припиняли міжособної боротьби за «єдність України» під своєю гегемонією.

Важливу роль каталізатора у розвитку внутрішньополітичних процесів відіграв геополітичний фактор. Уряди Росії, Польщі й Криму, підтримуючи того чи іншого претендента на гетьманську булаву, свідомо провокували внутрішньополітичну боротьбу за владу. Якою виявилось б «непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], – підкреслював один з польських сановників у вересні 1671 р., – коли б Ханенко (кошовий гетьман Війська Запорозького Низового, претендував на владу у Правобережній Гетьманщині. – *Авт.*) з Дорошенком порозумілися й об'єдналися», бо «та ворожнеча між ними є до цього часу порятунком для Республіки»¹⁸⁴. Власне розкол політичної еліти й деструктивний характер відносин державних утворень, на які розпалася козацька Україна, стали одними із головних причин руйнації її політичної системи.

Складними й суперечливими були відносини між центральними органами державної влади, а також між ними та місцевими адміністративними установами. Центральною віссю протиріч виявилася, з одного боку, сфера розмежувань владних повноважень гетьмана та генеральної

ради; старшинської ради й генеральних старшин, з іншого. В умовах формування авторитарного режиму Б.Хмельницького вся повнота влади зосереджувалася у його руках, що викликало невдоволення (у відкритій чи прихованій формі), особливо у 1648–1651 рр., з боку частини козаків, покозаченого поспільства, старшин тощо. Так, влітку 1648 р. окремі козаки скаржилися, що гетьман з черню не має ради (себто не скликає чорної ради), «чого перед цим не було, бо завжди чернь домогалася того, аби з нею радилися...»¹⁸⁵; виник конфлікт з наказним гетьманом М.Кривоносом, котрий відмовився виконувати його розпорядження під приводом, що «ти не є нашим присягним гетьманом...»¹⁸⁶. Відомо також, що у першій половині 1651 р. Б.Хмельницький настановив на сильний спротив старшини (його вдалося подолати лише за допомогою зібраної у травні чорної ради), після чого він змінив на посадах деяких полковників¹⁸⁷.

Смерть українського володаря й усунення від влади восени 1657 р. Ю.Хмельницького не розв'язали даної проблеми. Швидше навпаки. Свідоме звуження І.Виговським прерогатив гетьманської влади, що розглядалося ним як тактичний хід у боротьбі за булаву, підштовхнуло запорожців і покозачені маси поспільства до дій, спрямованих на відновлення чинності чорної ради у її класичній формі, а старшин — до розширення своїх владних прерогатив. Ці обидві тенденції перетворюються у визначальні за гетьманування Ю.Хмельницького (1659–1663), коли реальна влада у державі зосереджується у руках певного кола генеральних старшин і полковників, а гетьманські повноваження набувають номінального характеру (з'являються елементи олігархічно-республіканської форми правління)¹⁸⁸. Водночас запорожці й більшість лівобережного козацтва, невдоволені самовладдям старшин й підтримувані Москвою, домогаються на Ніжинській чорній раді (червень 1663 р.) обрання І.Брюховецького (висування Запорожжя) гетьманом Лівобережної України, започаткувавши тим самим розпад унітарної держави¹⁸⁹. Розбалансованість владних повноважень інституцій центральної влади негативно позначалася на політичному процесі. З великими труднощами П.Дорошенку у Правобережжі, а Д.Многогрішному й І.Самойловичу у Лівобережжі вдалося нормалізувати ситуацію, відновивши стабільність гетьманської влади, припинивши чинність класичної чорної ради й поновивши функціонування представницької генеральної і старшинської рад.

У ході революції виникали ситуації, за яких помітно ускладнювалися відносини між центральними та місцевими органами влади. Якщо Б.Хмельницький, витворивши жорстку вертикаль державного управління, домогся швидкого й неухильного виконання полковими й сотенними урядами розпоряджень центральних владних структур, то після його смерті розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя. За свідченням коронного обозного А.Потоцького

(осінь 1659 р.), в Україні панувало «свавілля з боку некерованої черні»: «Тепер уже самі себе поїдають: містечко проти містечка воює, син батька, а батько сина грабує»¹⁹⁰. На початку 1663 р. наказний лівобережний гетьман Я.Сомко визнавав, що «нині у них всякий собі керує»¹⁹¹. Влітку наступного року І.Брюховецький нарікав на той факт, що запорозький кошовий отаман «привласнює собі владу рівну гетьманській...»¹⁹². Подібна ситуація склалася і в Правобережній Гетьманщині. «Дійшло до того, — констатував восени 1664 р. полковник О.Гоголь, — що кожен козак був полковником, а кожен сотник — гетьманом»¹⁹³. За оцінкою Д.Дорошенка, на весну 1665 р. Правобережна Україна перебувала у «стані загальної анархії»¹⁹⁴. Цей процес завершився лише у 1666–1667 рр., коли зусиллями правобережного і лівобережного гетьманів поновилося нормальне функціонування полкових й сотенних урядів.

Щодо характеру взаємин центральних і місцевих органів влади й міського самоврядування, слід відзначити, що гетьмани (за винятком І.Брюховецького) прагнули не втручатися у сферу його повноважень, однак полкові й сотенні органи влади нерідко намагалися підпорядкувати собі населення міст з магдебурзьким правом і жителів ратушних міст.

4. Політична влада та її особливості

Однією із визначальних домінант політичної системи (поряд із державою) виступає інститут влади. Як на наш погляд, найбільш точно сутність останньої відбиває визначення М.Вебера: «Влада означає будь-яку можливість проводити всередині даних соціальних відносин власну волю навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість заснована»¹⁹⁵. При цьому цілком правомірним і виправданим для досягнення кінцевої цілі є застосування «будь-яких засобів — волі, авторитету, права, насильства»¹⁹⁶. У козацькій Україні політична влада формувалася революційним шляхом й набула яскраво виражених національних рис. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, котрий рішуче виступив проти польського панування. Анонімний автор «Римованої хроніки» в образній формі відбив той факт, що, взявшись за зброю, українці прагнули добитися того, аби «в Руських краях» «дощенту» зникла пам'ять про польське владарювання («лядську кров») і, «щоб її духу русинський ніс і не чув», а відтак взялися «трясти Польшу за чуприну»¹⁹⁷. Ці настрої охопили всі без винятку регіони українських земель. Зокрема, захоплені до полону під стінами Кам'янця у серпні 1648 р. опришки на тортурах заявляли, що «жодного зв'язку й союзу з козаками не мають, а самі, добровільно, з огидою ставлячись до рабства і не в силі стерпіти польського панування, підняли зброю проти невгамовних гнобителів»¹⁹⁸.

Прагнення жити незалежно від Речі Посполитої, безперечно, ви-